

KÖVÉR GYÖRGY

Aetates Aetatum

Szólhatott volna az alkalmi előadás és ez az írás az *Aetas* korszakairól. Vizuális típus lévén akár a folyóirat külleme alapján. Kezdetben volt, nevezzük utólag így: az „ős *Aetas*”. Ha muzeális tárgyként levezem a polcomról az 1973-as stencilezett I. évf. 1. számot, eltűnődhetek a korabeli folyóirat-alapítás nehézségein. Azokról a felhajtó erőkről, amelyek Debrecenben *Acta Iuvenum*ként öltöttek formát, Szegeden vajon hogyan sikerülhetett ezekből évkönyvnél gyakrabban megjelent időszaki kiadványt fabrikálni. Aztán újabb vágással következnek – ismét csak utólagos jelzővel nevet adva ennek a szakasznak – a „*jogutód*” *Aetas*, annak is 1985/1-es száma. Az „ős *Aetas*ból” Petrovics István előszavával s már a homokórák logóval. Ezt a kötetet, az évfordulóra tekintettel tapintatosan szólva, egyre expresszionistább fekete-fehér figuratív borítójú darabok követnek (ez, mondjuk, leginkább az orosz számra stimmel), hol évkönyvszerű, hol folyóiratszerű, hol mindkét fajta számozással (1–9. sz.). Mintha örökös lenne a bizonytalanság, hogy lesz-e következő év és szám. Aztán némi diszkontinuitással, de optimistábban (a zöld – a remény színe) a 90/1-2. szám. Bevezetve egy nem hangsúlyozott, de mégis új szériát a már sokak előtt ismert, számonként változó színekkel és szecessziós kerettel. S végül ennek meghosszabbításaként s immár a megállapodottság jeleként 2002/4-től évfolyam-jelöléssel (XVII. évf.) a jelenkor, amit betetőz 2005-től a megújult, letisztult esztétikusabb külső (s az évfolyam arab számmal jelölése: 20. évf.). S reméljük, így tovább.

Amit a borító szemlézése alapján historiográfiai adalékként fentebb vázlatosan összefoglaltunk, az akár egy külön írás témája lehetne, de ezt meghagynám a visszaemlékezőknek, az *Aetas* alapítóinak, szerkesztőinek. Amiről az én írásom szól, az nem az *Aetas* folyóirat korszakai, hanem a korszakok korszakai, pontosabban a korszakolás korszakai, első sorban a magyar történeti hagyományban.¹ Különös tekintettel a többszerzős magyar történeti szintézisekre, Szilágyi Sándortól Romsics Ignácig.

A korszakolás hagyománya

A magyar történetírásban a periodizációs kánon megszilárdulását a milleneumi magyar történeti szintézisig vezethetjük vissza.² A Szilágyi Sándor által szerkesztett „*A magyar nemzet története*” úgy oldotta fel a kuruc–labanc történetírás dilemmáját, hogy az uralkodók szerinti dinasztikus elvet részesítette előnyben, s az uralkodók és dinasztikák hegemoniája alól a három részre szakadáskor és a bécsi kongresszus után hagyta előbukkanni az állam- és politikatörténet más elveit (nemzet, modernitás). S az egész sorozat főcímében

¹ A tágabb fogalomtörténeti összefüggésekről lásd: Blumenberg, Hans: *A korszakfogalom korszakai*. Helikon, 46. évf. (2000) 3. sz. 303–324.

² *A magyar nemzet története*. (Szerk.: Szilágyi Sándor) I-X. kötet. Budapest, 1895–1898.

a „magyar nemzet” szerepelt. Emlékeztetőül főszövegben is idézzük fel a kötetenkénti alapszerkezetet:

- I. A királyság megalapításáig
- II. Az Árpádok korában (1038–1301)
- III. Az Anjou ház és örökösei (1301–1439)
- IV. A Hunyadiak és a Jagellók kora (1440–1526)
- V. Magyarország három részre oszlásának története (1526–1608)
- VI. II. Mátyástól III. Ferdinánd haláláig
- VII. I. Lipót és I. József korában (1657–1711)
- VIII. III. Károlytól a bécsi kongresszusig (1711–1815)
- IX. A nemzeti államalkotás kora (1815–1847)
- X. A modern Magyarország (1848–1896)

Persze, már ekkor is jól kivehető, hogy az elvek mögött történetírói személyiségek húzódnak meg. Angyal Dávid visszaemlékezése erről a mozzanatról is fellebbenti a fátylat: „A Milléneum [sic!] ünnepére Szilágyi Sándor és az Athenaeum elhatározta, hogy megírják a magyar nemzet történetét [...] Sürgős volt a munka, mert a nagy nemzeti ünnep évében, 1896-ban a tíz kötetre tervezett és gazdagon illusztrált munkának legalább részben meg kellett jelennie. Egy író nem győzte volna az egészet megírni a kellő időre. Marczali sokat tudott és sokat vállalt, de a honfoglalás előtti századoknak és az 1301-1711. terjedő évek története neki sem lett volna gyorsan elvégezhető munka. Szilágyi tehát szerző helyett szerzőket keresett, és reám bízta volna az 1608–1711-ig terjedő évek történetét. Mivel a korszak néhány évtizedét már ismertem, elvállaltam a munkát, de csak 1657-ig bírtam befejezni [...] Gyűjtöttem a kiadatlan anyagot Bécsben és itthon is. De részletes levéltári kutatással csak 1629-ig bírtam kidolgozni a forrásokat. Az 1629 után következő éveket már csak részletek mellőzésével lehetően rövid időre fogva tárgyaltam. Szilágyinak még így is kése-delmes voltam. Biztatott, s néha keservesen vádolt, hogy én nem dolgozom, csak a tanári szabadságot akartam kieszközölni általában.”³

A két háború közötti történetírás reprezentatív szintézisei eleve a hagyomány megújítása jegyében születtek. A korszaknak megfelelően mindkettő címében jelzettek „magyar” kívánt lenni.⁴ Hangsúlyozottan új szempontként vették számításba a társadalomszervezet, illetve a kulturális stílus szerinti tagolást, de a megújítás igényével vetődött fel az évszázadok szerinti beosztás lehetősége is.⁵ Igaz ez elsősorban a Hóman-Szekfű féle „*Magyar törté-*

³ Angyal Dávid: *Emlékezések*. London, 1971. 99. A VI. kötet 1898-ban jelent meg és az egyetlen, amely a címében nem visel numerikusan évszámot.

⁴ Mint Glatz Ferenc megfogalmazta a reprint kiadás bevezetőjében: „Magyarország történetéről beszélni pedig az átmenetnek tekintett trianoni határok között lemondást jelentett volna a történeti Magyarország elszakított területeiről.” Glatz Ferenc: *Előszó a «Hóman-Szekfű»-höz*. [H. n.] 1990. 41. [Az 1935-36-os ötkötetes 2. kiadás reprintjéhez mellékelt füzet]

⁵ Hóman Bálin – Szekfű Gyula: *Magyar történet*. Budapest [1928–1932].

- I. Östörténet – törzsszervezet – keresztény királyság
- II. A rendiség kialakulása
- III. Magyar nagyhatalom – magyar renaissance – Mohács
- IV. XVI. század
- V. XVII. század

net"-re (itt is Mohácsnál történik az első koncepcionális törés, ám az évszázadok javára dől el a folytatásban a periodizáció elve).

Figyelmesebben szemlélve azonban előbukkan, hogy a korszak- és kötetbeosztás nem mindig követi az első pillantásra evidensnek tűnő elveket. A szerzői koncepció sokszor átível a gyakran terjedelmi okok folytán szűkre szabott időkereteken. Ami nem lehet véletlen. Szekfű Gyula a 16. századról szóló kötet előszavában az egymást követő két kötetre érvényesen így fogalmazta meg a koncepciót: „A két század, mely a mohácsi véstől veszi kezdetét, egymással olyan szoros kapcsolatban van, hogy szinte lehetetlenség egyenként egymástól elkülönítve tárgyalni őket. Szellemi és politikai, gazdasági és társadalmi téren a két század úgy következik egymásra, mint ugyanazon kornak bevezető és befejező része; különkülön mindegyik csak fél, egész csak a kettő együtt. A XVI. században megkezdődő helyzetek a következő században fejlődnek ki, az itt kötött csomókat a XVII. század oldja meg, tisztára kronológikus előadás csak töredékképet, torzót tudna nyújtani [...] A feldolgozásnál mégis iparkodtam az első kötetet a XVI., a másodikat a XVII. század történetére koncentrálni [...] a következő, ötödik kötet egy az egész korszakot átfogó etnográfiai és társadalmi leírás után a megoldások képét adja, melyeket a XVII. század próbált létrehozni.”⁶ A későbbi historiográfiai vitákból azonban a megújult korszakbeosztás egyéb (személyi) kulisszatitkaira is fény derül: a feudális kori magyar történelem periodizációjáról folytatott 1966-os vitában felszólaló Mályusz Elemér elbeszéléséből tudjuk, hogy „Szekfű a magyar történet ismertetését az egyetemi katedrán és a »Magyar történet« kötetekben 1526. augusztus 29-ével kezdte meg, s azután gyors ütemben haladt a fejlemények előadásában. A legtöbb ismeretanyaggal a XVI. század középső évtizedeit illetőleg rendelkezett: mint bécsi levéltáros, mint kezdő történész I. Ferdinánd uralmának feldolgozására készült. Az ismeretanyag, amelynek birtokában volt, kutatásainak kész, de még le nem írt eredményei arra ösztönözték, hogy azokat mint a »Magyar történet« IV. kötetének első szakaszának illusztráló anyagát kezelje. A kiindulópont meghatározta a következő lépéseket is, a folytatás a kezdetekhez igazodott [...] Az 1458-tól 1526-ig terjedő részt Hómannak kellett volna megírnia, de mert neki erre nem volt ideje, Szekfű ugrott be helyette, s legutoljára, amikor tehát már a XX. századig elmondta a magyar történetet, még megírta a hiányzó részt.”⁷

Mályusz már a harmincas években kritikusan szemlélte a szellemtörténet térhódításának módját a Magyar Történetben. Kritikája nem önmagában a szellemtörténetnek szólt, hiszen maga is a megújulás igényével bírálta a világháború előtti történetírást, amely azt még nem hozta a nagyérdemű tudomására, hogy „az egymást felváltó korszakokat oly párok tagjai gyanánt szokás felfogni, amelyekben az utód tudatosan szembehelyezkedik az elődjével: tehát hogy például Rafael lenézését fejezte ki, amikor a középkor művészetét barbárnak, gótikusnak nevezte el, vagy hogy a felvilágosodás nem kisebb megvetéssel szólt a barokkról, mint azután órála hamarosan a romantika. Nem volt tehát tisztában közönségünk avval, hogy a korszakfelosztás, amely az egymást követően kibontakozó világnézetek tükrében mutatja az európai kultúrkör életét, az érdeklődést megragadó, amellet sokszínű

VI. XVIII. század

VII. XIX. és XX. század

⁶ Szekfű Gyula: *A XVI. század*. Budapest, é. n. [1928]. 5.

⁷ *Vita a feudális kori magyar történelem periodizációjáról*. Budapest, 1968. 126–127. Mályusz Elemér hozzászólása. Valójában már az 1440 és 1457 közötti részt sem Hóman, hanem tanítványa, Bartoniek Emma írta. Lásd: Ujváry Gábor: *A végtelenben újra találkozunk. Szekfű Gyula és Hóman Bálint párhuzamos, majd elváló életpályája*. In: uő.: *A harmincharmadik nemzedék. Politika, kultúra és történettudomány a „neobarokk társadalomban”*. Budapest, 2010. 390.

képet ad a történetről, annak rengetegében a tájékozódást a laikusok számára is könnyűvé teszi; az európai művelődést szinte néhány hatalmas festményen örökíti meg, amelyeken egy-egy kor valamennyi jellemző jegye rajta van, jelentkezzék az az emberi élet bármely elszigeteltnek tetsző területén.”⁸ Mályusz tehát Szekfűnél nem a korszakolás szempontjait, hanem az alkalmazás egyoldalúságait kifogásolta. Szellemtörténetileg milyen „párt” alkot a 16–17. század? „Ő [Szekfű] ugyanis a korszakoknak vagy világnézeteknek egymással párhuzamosan futó két fejlődési vonala közül a középkor–barokk–romantika–neoromantika – ezt ő neobarokknak nevezte – láncolatnak adta az elsőbbséget a renaissance–felvilágosodás–liberalizmus sorával szemben. Az értékelés természetesen a történetíró szuverén joga, s még az is, aki a legtárgyilagosabbnak hiszi magát, bizonyos mértékben elfogult. A határozott színvallás egy világnézet mellett tehát nem fogyatkozás. Azt sem lehet mondani, hogy a középkor–barokk vonal kevésbé értékes, mint a másik. Egyébként is, ha Ranke szavait szem előtt tartjuk, és valóban hisszük, hogy: Jede Epoche ist unmittelbar zu Gott, esztelenység volna a barokk művelődést elítélni; következésképp, ha úgy tetszik egy történetírónak, hogy lelkesedjék érte, csak azt mondhatjuk: ám tegye. Szekfű azonban a magyar barokk korának nem a XVII. századot tette meg, nem Pázmány és Zrínyi korát, hanem a következő évszázadot, s róla, amely a magyar tudatban mint az elnemzetietlenedés kora szerepelt, festett ragyogó képet.”⁹ Hogy az egész vita mögött nem csak a katolikus–protestáns, labanc–kuruc, Dunántúl–Tiszántúl vagy ha úgy tetszik, „nagy magyar–kismagyar” ellentét húzódik meg, azt pontosan jelzik Mályusznak a szegedi egyetemen 1931–1932-ben tartott előadásai. „Az eddigi történetírói gyakorlat az volt, hogy e világnézetek magyarországi térhódítását egyszerűen leírták. Ugyanezt tette Szekfű is. Ha azonban megvizsgáljuk ezeknek a világnézeteknek az eredetét, keletkezésük helyét, idejét, azokat az állapotokat tehát, amelyek kifejlődésükben döntő szerepet játszottak, akkor a magyar történet megértéséhez már megvan a történelemből kiemelkedő *fix pontunk*. Ez pedig független egyéni érzéseinktől. Mert úgy eldönthetjük, vajon nem következhetett volna-e be nálunk jóval hamarabb egy lassan kifejlődő új világnézet, mint ahogyan az ténylegesen eljutott hozzánk. S így megtudjuk továbbá, hogy vajon nem hatalmi eszközökkel tartottak-e fenn egy hanyatló, erejét, vitalitását már elvesztő világnézetet, csak azért, mert így kényelmesebb volt a vezető vagy uralkodó csoportoknak. A világtörténeti és szellemtörténeti keretek tehát a magyar történelem megértéséhez adják meg a lehetőséget. A 18. századi magyar történelem a barokk és felvilágosodás *határa*.”¹⁰ (Kiemelések – K. Gy.) Holmi „fix pont”, „határ”, sőt valamifajta „tényelentétes hipotézis” megfogalmazása érdekes feszültséget visz ezeknek a szövegeknek a periódizációs szemléletébe.

A mályuszi kritika szelleme is munkált abban a felfogásban, ahogyan a Domanovszky Sándor által szerkesztett „*Magyar művelődéstörténet*” el kívánt oldódni mind a háború előtti történetírás, mind Hóman–Szekfű Magyar Történetének kánonjaitól.¹¹ Domanovszky

⁸ Mályusz Elemér: *A magyar történettudomány*. [Eredetileg: 1942] Máriabesnyő–Gödöllő, 2008. 33.

⁹ Mályusz: *A magyar történettudomány*, 34. Annak a kifogásának, hogy Szekfűnél a Mátyás kori reneszánsz és a 18. századi barokk között két évszázad művelődése „mozdulatlanságra van kárthatatva”, Mályusz már nevezetes Budapesti Szemle-beli recenziójában hangot adott. A Magyar Történet körüli vitát behatóan elemzi Erős Vilmos: *A Szekfű–Mályusz vita*. Debrecen, 2000. 41–54. A „párhuzamos világnézet-párok” gondolatsor szinte szószerinti ismétlése egy 1936-ban Kecskeméten elmondott előadásának. Idézi Erős: *A Szekfű–Mályusz vita*, 52.

¹⁰ Mályusz Elemér: *Magyarország története a felvilágosodás korában*. (Szerk.: Soós István) Budapest, 2002. 156–157.

¹¹ Domanovszky Sándor (szerk.): *Magyar művelődéstörténet*. Budapest [1939–1943]

előszava az első kötetben ambivalens viszonyt ápol a szellemtörténettel. Egyfelől meglehetősen hagyományos elveket vall, amikor azt hangoztatja: „a régi történeti iskoláknak mennyire igazuk volt, amikor azt hirdették, hogy a történeti jelenségek szingulárisak”, másfelől viszont nagyon is aktuális témákat boncolgat, midőn a történelmet „a társadalom emlékezeteként” fogja fel.¹² A sorozat tudatosan nem használt évszámokat, évszázadokat a kötetcímekben, közben azonban a fejezetcímekben hol a dinasztikus elv (Váczy Péter: Társadalmunk az Árpádok és az Anjouk korában), hol az egyetemes történeti korszakolás (Mályusz Elemér: A magyar állam a középkor végén) került előtérbe. Mohács itt is egyértelmű záróakkord. A 3-4. kötetben Mályusznak már nem jutott hely koncepciója érvényesítéséhez. S bár a „három részre szakított országról szóló kötetben egyetlen tanulmány foglalkozik a „késő-reneszánsz és a kora-barokk” művészettel, s Wellmann Imre is utal a negyedik kötet bevezető tanulmányában a „Barokk és felvilágosodás” kettősségére, s láthatóan igyekszik a 17. század végétől felvenni a tárgyalás fonalát, a történet mintha mégis inkább Szekffűt igazolná, a legtöbb fejezet a barokról szól.

A félmúlt

Mályusznak a periodizációs vitában elmondott visszaemlékezése már a félmúltba, a *marxista szintézisek* világába is átvezet bennünket. Ekkoriban nem annyira a „világnézetek”, sokkal inkább a világnézetileg inspirált társadalmi–gazdasági formációk készültek meghódítani a magyar történetírói beszédmódot, ami a korszak reprezentatív szintéziseiben, részben az *Egyetemi tankönyvben* (1961–1980), részben a Molnár Erik-féle kétkötetes *Magyarország történetében* öltött testet (a „tíz-kötetesre” külön kitérünk).¹³ Ami első látásra szembeötlő a tematizálásban, az, hogy ezek a szintézisek nem a nemzet, hanem az „ország”, bár nem a mindenkori Magyarország történetei. Ez is oka lehet annak, ahogy végighúzódik a munkákon a kanonizált állam- és politikatörténeti korszakhatárok „harca” a társadalmi–gazdasági formációk elméletével. Már önmagában az, hogy külön alkalmat szenteltek a periodizáció megvitatásának, figyelemreméltó. A Heckenast Gusztáv szájából elhangzott referátumból tudjuk, hogy a formációelméleti megközelítés az ötvenes évek elején nyitott frontot a magyar történeti periodizációs hagyománnyal. „A ma általában használatos periodizáció 1951–52-ben, az egyetemi tankönyvek előmunkálatainak kezdetén, az MDP Központi előadói irodája történész munkaközösségének kibővített vitáulésein készült [...] a társadalmi formációk fejlődésén és egymásutánján alapuló elvi–szerkezeti felépítése kiállta az idő próbáját.” A visszatekintés után újra megerősítette a determinisztikus történet-szemlélet normáját: „A történeti periodizáció részleteiben akkor megnyugtató, ha korszakai egységbe tudják fogni az alap és a felépítmény, a gazdaság- és társadalomfejlődés, a politikai élet és a kultúra jelenségeit.”¹⁴ Hozzászólásában Pach Zsigmond Pál az ötvenes évek óta

1. Ósműveltség és középkori kultúra
2. Magyar renaissance
3. A kereszténység védőbástyája
4. Barokk és felvilágosodás
5. Az új Magyarország

¹² Domanovszky Sándor: Előszó. In: *Magyar művelődéstörténet*, I. é. n. 11., 14.

¹³ *Egyetemi tankönyv. Magyarország története*. I. Az őskortól 1526-ig; II. 1526–1790; III. 1790–1849; IV. 1849–1918; V. 1918–1919; VI. (Nem jelent meg); *Magyarország története*. (Szerk.: Molnár Erik) I–II. kötet. Budapest (1964) I. Honfoglalás előtt, 896–1526, 1526–1711, 1711–1849, II. 1849–1867, 1867–1918, 1918–1919, 1919–1945, 1944–1962.

¹⁴ *Vita a feudális kori*, 13–14. Heckenast Gusztáv referátuma.

felmerült újabb összehasonlító szempontokat is megfogalmazta: „A kései feudalizmus tehát *nem* korszaka a feudalizmus klasszikus, nyugat-európai fejlődésének; ott az érett (kifejlett, virágzó) feudalizmust a feudális rend bomlási korszaka követi. A kései feudalizmus [...] a klasszikustól eltérő, *sajátos* korszakként jelentkezik Közép-Kelet-Európa számos országában, és a sajátos fejlődés *egyedi* variánsaként, egyedi vonásokkal Magyarországon.”¹⁵ (Kiemelések az eredetiben.) Pach „kései feudalizmus” korszaka minden komparatív szempont ellenére „sajátos” kísérlet volt a kelet-európai történelmi idő kiszakítására az európai folyamatra linearitásából. Valójában nagyon is prezentista várakozási horizontként egyfajta „preszocialista” termelési mód historizálása motiválta.

A készülő „tízkötetes” vitájában a Heckenast Gusztáv által javasolt innovációs kísérlet erős kihívást fogalmazott meg a magyar történetírói hagyománnyal szemben, amikor egyértelműen leszögezte: „A gazdaság és társadalomtörténetben [...] az 1526 körüli idő nem korszakhatár; nem az a kultúrtörténetben sem: az irodalom-történeti periodizáció ugyan 1530 körül zárja le a középkort [...], de a következő, új korszakot, a reneszánszot – az ölelkező periodizáció alkalmazásával – már 1450 táján kezdi; a művészettörténetben pedig reneszánsz volt 1526 előtt is már, a gótika viszont 1526 után sem halt azonnal el [...] Az uralkodóház iránti lojalitás és a romantikus nacionalista múltszemlélet ötvözetével Szalay László, Horváth Mihály, a millenáris történet és Szekfű nyomán az 1526-os korszakhatár immár dogmává merevedett, s a marxista történetírás – bár a Habsburg párti történelem-szemlélettel és a romantikus nacionalizmussal egyaránt kezdettől fogva éles harcot vívott – 1526-ot mint korszakokat elválasztó határvonalat, eredetét nem is vizsgálva, magáévá tette [...] Kívánatos lenne egy *elvi és tárgyi szempontból* kielégítő korszakhatárt állítani a helyébe.” (Kiemelés – K. Gy.)¹⁶ Kísérletét igyekezett megfeleltetni az irodalom- és művészettörténetben szintén kezdeményezett megújulási törekvéseknek: „Az irodalom- és művészettörténet reneszánsz és barokk korszakának felfogásom szerint egy történeti periódus felel meg, a késői feudalizmus kora, amely a XV. század közepétől a XVIII. század második feléig, pontosabban 1440 tájától az 1760-as évek közepéig tart.”¹⁷ (Alkorszakra bontva: 1440–1541–1683–1765.)

Az elkészült „tízkötetes” azonban, amelynek már a neve is eufemizmus, egyrészt mert a szakmai folklór a dupla kötetek miatt ironikusan „húszkötetesként” aposztrofálja, másrészt, mint tudjuk, sohasem készült el teljesen, nem valósította meg a referátor által javasolt szakítást az örökölt periodizációs hagyománnyal.¹⁸ 1526 például megingathatatlanak bizonyult. A Habsburgok elleni függetlenségi harc jegyében ugyan 1711 vagy 1795 átmenetileg szerephez juthatott, de a kánon sértetlenül átvészelte a formációelméleti revíziós kísér-

¹⁵ *Vita a feudális kori*, 89. Pach Zsigmond Pál hozzászólása

¹⁶ *Vita a feudális kori*, 15–16.

¹⁷ *Vita a feudális kori*, 19. Érdekes színfoltja volt a vitának, hogy Heckenast igyekezett úgy beállítani 1440-re vonatkozó javaslatát, mintha az szinkronban állna Pachnak a magyarországi agrárfejlődés „elkanyarodására” vonatkozó elképzeléseivel, amit azonban Pach Zsigmond Pál határozottan visszautasított. „A kései feudalizmus 1440 körüli kezdetének alátámasztására tehát aligha, inkább cáfolása végett lehet ekként az említett könyvre hivatkozni.” 95.

¹⁸ A „tízkötetes” *Magyarország története* (1976–1989) I: Előzmények és a magyar történet 1242-ig; II. (Nem jelent meg); III. 1526–1686; IV. 1686–1790; V. 1790–1848; VI. 1848–1890; VII. 1890–1918; VIII. 1918–1919; 1919–1945; IX. (Nem jelent meg); X. (Nem jelent meg).

leteket.¹⁹ A 2. és a 9-10. kötet megjelenésének elmaradása folytán mára az egész kísérlet a *befejezetlen múlt* részeként vált a hagyomány részévé.

Azt mondhatnánk, hogy a kívánt periodizációs innováció irányába inkább elmozdult a politikai rendszerváltás korának egy másik, szintén befejezetlen szintézise, az Engel Pál – Szakály Ferenc – Kosáry Domonkos nevével fémjelzett összefoglaló. Persze itt sem vonatkozathatunk el a szerzők egyéni preferenciáitól. Ezért aztán, ami 1440-nél az egyik irányban elmozdulásnak tekinthető, az a másik periódushatárnál, 1867-ben lehet épp valamifajta visszarendeződés jele.²⁰

Régi-új utakon...?

A formációelméleti megújulás kísérleteinek kudarcát a rendszerváltással beinduló új „szintézis-ipar” sem tudta érdemben feldolgozni. Ezeknek a munkáknak a periodizációs gyakorlatát bizvást nevezhetjük „visszazökkenésnek” a dinasztikus, illetve állam- és politikatörténeti kánonhoz. Első látásra legjelentősebbnek talán a „nemzeti mozzanat” főcímben történt bekerülése tűnik, miszerint az „ország”-nál magasabb szintre emelt „magyar” jelző tér vissza a honi történetírás kulcsszavai sorába.

A „*Magyar Századok*” lényegében a Szekfű-féle évszázados tagolást újította fel, kiterjesztve azt visszafelé immár a magyar történelem Mohács előtti korszakaira is. Ha egy „önmagában üres” évszázadot kell elbeszelnünk, meghatározó lesz a nyitó- és különösen a záróakkord megkonstruálása, ami köré az egész történet szerveződik. A szerzőknek kötetéről kötetre meg kellett küzdeni ezzel az abronccsal, ami leginkább abban mutatkozott meg, hogy igyekeztek legalább megközelítő évszám szerű korszakhatárokat a maguk számára kijelölni (997; 1095; 1196; 1301; 1402/1403; 1526; 1606). Ismét Mohács az a dátum, amelyenél negyed század többlet is megengedett a *saeculum* zárásaként. Olyanok is voltak, akik a történet végét nem kötötték évszámhoz, a 17. század Magyarország visszafoglalásáig tart. Ám aztán ismét ismerős számhatárok következnek: 1795; 1914; 2000.²¹

Az új „*Milleneumi magyar történet*” úgy tért vissza a múlthoz, hogy vállalta az eklektikus hagyományt. Egymás mellett kapott szerepet a dinasztikus elv és a „magyar középkor”, rehabilitálta jogaiban a „késő középkort” (nem a késeit!), ismét tematizálta a „három részre szakad országot”, s ahol végképp nem sikerült irányt adni a korszaknak, ott önmagát a századot tette meg tárgyává. A 19-20. században még ennél is továbbment, amikor megpróbálta az állam- és politikatörténeti szakaszokat minden korábbinál részletesebben elemeire

¹⁹ Kövér György: *Korszakolás és korszaktudat. A 19. századi periodizáció kérdései a társadalomtörténetben*. In: uő.: *A felhalmozás íve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok*. Budapest, 2002. 352–353.

²⁰ Engel Pál – Szakály Ferenc – Kosáry Domonkos: *Magyarok Európában* (1990) I. Beilleszkedés... 1440-ig; II. Virágkor és hanyatlás 1440–1711; III. Újjáépítés és polgárosodás, 1711–1867; Ha már itt tartunk, nem mulaszthatjuk el megemlékezni egy harmadik befejezetlen szintézisről, nyomdai formátumát tekintve talán a legkisebről, az Adams kiadó termékéről. A Magyarország krónikája tizenkét kötetre tervezett sorozatából (1993) itt is az utolsó nem jelent meg. Hogy vajon a történet végének elmaradását pusztán a jelenkortörténet elbizonytalanodásának tekintjük, vagy valami másnak, annak eldöntését bizzuk a jövő historiográfusaira.

²¹ *Magyar Századok*. (Szerk.: Szvák Gyula). Budapest, 1999–2001. 9. és 10. század; 11. század; 12. század; 13. század; 14. század; 15. század; 16. század; 17. század; 18. század; 19. század; 20. század. A sorozatnak készült egy három egyetem összefogását kifejező, háromszerzős „kondenzált” változata is: Kristó Gyula – Barta János – Gergely Jenő: *Magyarország története az előidőktől 2000-ig*. Budapest, 2002.

bontani, a nemzeti szabadságharcok, forradalmak, háborúk éles hangsúlyozásával.²² Lényegében hagyományos határokkal dolgozott leegyszerűsített formában, évszámok megadása nélkül a „Pannon enciklopédia” is.²³ Bár címében az évszázadok történetét ígérte, ugyancsak a korábbi kánonok keverését valósította meg a „Magyar Kódex” művelődéstörténete.²⁴ Ami a korszakolást illeti, a századvégi konjunktúra nem sok újat hozott a magyar történetírás asztalára. Láthatóan a szerkesztők és a szerzők az idő szorításában nem értek rá a történeti idővel kapcsolatos újabb fejlemények átgondolására.

S vajon hol tartunk ma? Talán elegendő, ha a két legújabb magyar történeti szintézist vesszük szemügyre, ráadásul mindkettőt ugyanaz a főszerkesztő neve fémjelzi, bár nem ugyanazzal a szerzőgárdával. Az egykötetes, Akadémiai Kiadó által megjelentetett változat hat történetész közreműködésével készült.²⁵ A másik, a Kossuth Kiadó huszonnégy kötetes kiadványa a hajdani Képes Történelem sorozat „leváltására” készült és igazi könyvpiaci siker lett.²⁶ Ehhez persze az is hozzájárult, hogy a Magyar Televízió a kötetek megjelentetésével összehangolt filmsorozatot készített a munka népszerűsítésére (és a kiadó a hírlapi terjesztés révén is innovatív marketing megoldást választott). A huszonnégy szerzős vállalkozás (egy szerző, Pálffy Géza két kötetet írt) a történészek több generációjának adott megszólalási lehetőséget a minden korábbinál tagoltabb periodizáció mentén:

1. Őstörténet és honfoglalás
2. Államalapítás
3. Válság és megerősödés (1038–1196)
4. Nagy uralkodók és kiskirályok a 13. században
5. Az Anjouk birodalma
6. Luxemburgi Zsigmond
7. Hunyadiak kora
8. Mohács felé
9. A három részre szakadt ország (1526–1606)
10. Romlás és megújulás

²² *Milleneumi magyar történet.* (Szerk.: Tóth István György) Budapest, 2001. A honfoglalás kora; Magyar középkor. Az Árpádok és Anjouk (950–1382); Magyarország a késő középkorban (1382–1526); A három részre szakadt Magyarország (1526–1711); Magyarország a 18. században; A nemzeti ébredés kora (1790–1848); Forradalom és szabadságharc; Önkényuralom és abszolutizmus (1849–1867); A dualizmus kora; Háború, forradalmak, ellenforradalom – Trianon (1914–1920); A Horthy-korszak; Magyarország a II. világháborútól napjainkig (1944/45–2000).

²³ *Pannon enciklopédia. A magyarság története.* (Főszerk.: Kuczka Péter) Budapest, 1994–2000. A magyarság születése; Középkori magyar királyság; Magyarország a török hódoltság korában; Újjáépítés és reformkor; A polgári Magyarország születése és virágkora; A két világháború között; A második világháború után.

²⁴ *Magyar Kódex.* 1–6. kötet. A magyar művelődéstörténet évszázadai. (Főszerk.: Szentpéteri László) Budapest, 1999–2001. Az Árpádok világa 1301-ig; Lovagkor és reneszánsz 1301–1526; Szultán és császár birodalmában 1526–1790; Reformkor és kiegyezés 1790–1867; Az Osztrák–Magyar Monarchia 1867–1918; Magyarok a 20. században 1918–2000.

²⁵ *Magyarország története.* (Főszerk.: Romsics Ignác) Budapest, 2007. I. A magyarok őstörténete és a honfoglaláskor; II. A középkori Magyar Királyság. Az Árpád házi királyok kora (970–1301); III. A középkori Magyar Királyság. A vegyes házi királyok kora (1301–1526); IV. Magyarország két világbirodalom határán (1526–1711); V. Magyarország a Habsburg Monarchiában (1711–1918); VI. A 20. századi Magyarország.

²⁶ *Magyarország története.* (Főszerk.: Romsics Ignác) 1–24. kötet. Budapest, 2009–2010. A 24. kötet az egész magyar történelmet átfogó kronológia.

11. A Rákóczi szabadságharc
12. Megbékélés és újjáépítés (1711–1790)
13. A nemzeti ébredés kora (1790–1848)
14. Forradalom és szabadságharc
15. Polgári átalakulás és neoabszolútizmus
16. A dualizmus kora
17. Világháború és forradalmak
18. A Horthy-korszak
19. Magyarország a II. világháborúban
20. Demokráciából a diktatúrába
21. 1956-os forradalom és szabadságharc
22. A Kádár-korszak (1956–1989)
23. A harmadik magyar köztársaság (1989–2009)

Egy kötet hol egy évszázadot ölel fel, hol bő egy esztendő, hol mindössze két hetet. Kezdetben csak a már megszokott módon keveredik a tematikus elv (honfoglalás, államalapítás, válság) és a dinasztikus princípium. Aztán a „Mohács felé” kötetrel már-már egy kosellecki „*Sattelzeit*” intéz kihívást a bevett korszakolás ellen a maga történelmi várakozási horizontjával²⁷, amit három huszárosan szekuláris „*longue durée*” kötet követ. Közben azonban már a Rákóczi szabadságharcotól minden korábbinál nagyobb szerepet kapnak a politikai rövid idő aktorai. A 18-20. századot átfogó 12 kötetben már 5 kötetet foglalnak el a – mint tudjuk, rendre vereséggel végződött – szabadságharcok, forradalmak, háborúk. A rövid idő részre szaggatja az amúgy is az állam- és politikatörténet szerint tagolt történelmi időt. Persze lehet ebben tudatos koncepció is (mondjuk, a magyar történet megszakított természetéről), s nem kell okvetlenül a sok eszkimó közötti fokaosztás ökonómiajára gondolnunk.

Azt azonban nem mondhatjuk, hogy a főszerkesztő nem gondolkodott volna el a szintézisírás dilemmáin. Saját, huszadik századról szóló összefoglalójának születésén elmélkedve nagyon is releváns kérdéseket fogalmazott meg: „Arra az időre eléggé elfogadott véleménynyé vált az elmúlt 200 év »hosszú 19. század«-ra és »rövid 20. század«-ra tagolása [...] A 20. század eszerint 1914-ben vagy 1918-ban kezdődött, és 1989-1990-ben fejeződött be. Én két alapvető okból nem tartottam helyesnek ezt a tagolást. Egyrészt azért, mert az I. világháború és a kommunista rendszerek 1989-1990-es összeomlása a világ legnagyobb részén semmilyen tekintetben nem jelentett választóvonalat. Másrészt azért, mert még a Földnek azon a részén is, ahol ezek az események lezajlottak, csak politikai szempontból képeztek éles határvonalat, gazdasági és kulturális szempontból alig vagy egyáltalán nem [...] A kötetnek mindezek miatt nincs egy kitüntetett kezdő dátuma. Ehelyett egy olyan – inkább statikus mint dinamikus – körképpel indul, amely a századvég és a századelő két három évtizedét fogja fel a 19. és a 20. század közötti átmenetként.”²⁸

Tény, hogy a „hosszú 19. század” fogalma meglehetősen reflektálatlanul terjedt el a magyar történetírásban. Hiszen a hosszú ártrendeken alapuló, eredeti braudeli gondolatmenet szerint a 19. század éppenséggel nem hosszú, hanem rövid, hiszen a napóleoni háborúk vé-

²⁷ Koselleck „*Sattelzeit*” fogalmát Halmos Károly kísérte meg „nyeregkor”-ként magyarra fordítva értelmezni. Halmos Károly: *A „nyeregkor” (Sattelzeit). Eszmetörténet és antropológia határán*. In: Személyes idő – történelmi idő. Rendi társadalom – polgári társadalom 17. (Szerk.: Mayer László – Tilcsik György) Szombathely, 2006. 53–63.

²⁸ Romsics Ignác: *A szintézis-írás dilemmái*. Történelmi Szemle, 48. évf. (2006) 3-4. sz. 229.

gétől 1896-ig hosszú deflációs trend jellemzi, ami ráadásul az 1733–1743-tól felfelé ívelő évszázados ciklus leszálló ágát alkotja.²⁹ De lehet rövid a 19. század a diplomáciatörténet nézőpontjából is: mondjuk, a bécsi kongresszustól az USA első világpolitikai szerepvállalásáig, az 1898-as spanyol–amerikai háborúban.³⁰ Mindenesetre a történelmi időkezelés sajátosságára jellemző, hogy az átmeneti korok vagy épp ölelkező korszakhatárok helyett szívesebben használ nem kellően indokoltan kiterjesztett értelmezésű korszakjelző fogalmakat.

Romsic Ignác megjegyzése után még inkább érdemes az általa szerkesztett kötet kapcsán a politikatörténeti periodizációhoz való visszatérés kérdésén általában is eltöprengenünk. Vajon mi az oka, hogy a marxista történetírás kánont revideáló kísérleteinek kudarcá után a rendszerváltást követő történetírás visszakanyarodott a nemzeti eklektika hagyományához? Miért ilyen szívós évelő (évszázadoló?) ez a tradíció, hogy még a hosszú időtartamokat is képes magához idomítani?

Pedig Heckenast Gusztáv nem állt egyedül kánondöntögető javaslataival. Az innovációs kísérletek sorában fontos szerepet játszott '48 gazdasági helyét a 19. században kutatva Katus László: „A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakán azt a történelmi periódust értem, amely a tőkés termelőmód immár nem elszórt és izolált, hanem rendszeresen továbbfejlődő és sokasodó elemeinek és jelenségeinek feltűnésétől az ipari forradalomig terjed, vagyis – a mai közgazdasági és gazdaságtörténeti elemzésben használt terminológiával – azt az időszakot, amelynek során létrejöttek a modern gazdasági növekedés előfeltételei, kialakultak a modern tőkés ipargazdaság alapjai. Angliában ez a fejlődési szakasz a 15. századtól a 18. század közepéig terjedt, Magyarországon a 18. század utolsó harmadától az 1880-as és 1890-es évek fordulójáig. Nem árt, ha ezeket a folyamat időzítetttségében, időtartamában mutatkozó nevezetes különbségeket – az ott 3-400 év, itt alig 100-120 esztendő – a további fejtegetések során ismételtlen emlékezetünkbe idézzük. E hosszútávú fejlődési folyamat középpontjában a polgári átalakulás, a polgári forradalom, vagyis a társadalmi–gazdasági formációváltás minőségi jellegű fordulata áll, s kérdésünk az, hogy ezen átalakulás módja és kimenetele milyen mértékben befolyásolta a gazdasági átalakulás folyamatának útját, s főleg annak végkimenetelét [...]”³¹ A marxista terminológiához akkoriban kötelezően illeszkedő köntös alatt (persze könnyebbség volt, hogy a formációelmélet ugyanúgy stadiális tipológiának tekinthető, akár csak a Rostow-féle növekedési szakaszelmélet) periodizációs szempontból alapvető revíziós szándék húzódott meg. Amikor ugyanis Katus a gazdasági szempontból a 18. század utolsó harmadától az 1880–1890 fordulójáig húzódó „modern gazdasági növekedés előfeltételei” szakasz néven javasolt bő évszázadosra nyújtott „előkészítő” szakaszt, egyértelműen elszakadni próbált a domináns politikatörténeti periodizáció beszédmódjától. A kvantitatív gazdaságtörténet művelői számára szemléletileg sem bizonyultak elfogadhatónak az eseménytörténeti korszakhatárok. John Komlos mezőgazdasági növekedésre vonatkozó számításai szerint például „az 1851 után következő két évtized folyamán a növekedési ráta elérte az évi 1,4%-ot [...] Ez a megállapítás megint ellentmond annak a felfogásnak, hogy a gabonafélék termelésének növekedése komoly gyorsulást mutatott a vámunió megalakítása és a jobbágyfelszabadítás után. Amennyiben

²⁹ Braudel, Fernand: *A tér és idő felosztása Európában*. Világtörténet, Új folyam, 2. évf. (1980) 4. sz. 54.

³⁰ Osterhammel, Jürgen: *Die Verwandlung der Welt. Eine Geschichte des 19. Jahrhunderts*. München, 2009. 85.

³¹ Katus László: *A forradalom helye Magyarország gazdasági fejlődésében*. In: Spira György – Szűcs Jenő (szerk.): *A negyvennyolcas forradalom kérdései*. Budapest, 1976. 65.

az egy főre eső eredményt számoljuk, még megdöbbenőbb eredményre jutunk, hiszen a növekedési ráta 1850 után éppenséggel enyhén csökkenni látszik.”³²

Ám nehogy azt higgyük, hogy a 18-20. századot illető domináns politikatörténeti kánon csak a gazdaságtörténet oldaláról érte kihívás az elmúlt évtizedekben. Az innovációs kísérletek sorában fontos szerep jut a 18-19. századi eszmetörténeti kontinuitás kérdése körül lassan kibontakozó vitának. „Szűkebb szakmai szempontból a folytonosság-vita periodizációs vita. A probléma az, hogy az eszmék, az irodalmi irányok, stílusáramlatok, köztörténeti események kronológiája nem esik egybe egymással, nem is beszélve az időfogalom változatairól [...] Korszak és alkorszakhatárok kijelölése mindig is vita tárgya marad. Aligha lehet vitatni, hogy az 1830-as évek elejétől a politikai liberalizmus a korszakalkotó jelenség, de a felvilágosodás és a liberalizmus oly sok vonatkozásban érvényesülő folyamatosága alapján. A közélet az 1790-es évek operátumainak vitájával folytatódott, a felvilágosodás a liberalizmusban teljesedett ki” – írja Miskolczy Ambrus. Majd így folytatja: „A folytonosság-vita ideológiai tétje [...] a következő: a magyar liberalizmus különböző külső hatások következménye vagy pedig szerves fejlődés eredménye. Az első esetben a magyar liberalizmus valamiféle hirtelen megvilágosodás és transzfiguráció folyamánya [...] A második esetben hosszútávú történelem munkájának lehetünk tanúi, hosszú érlelődési folyamatoknak, amelyek elé komoly akadályok tornyosulnak, majd aztán látványos nekilendüléseknek [...] Forrásaink a szerves fejlődés mellett szólnak, honi beidegződéseink pedig a transzfigurációs modell elfogadottságából erednek, pontosabban egymást éltetik [...]”³³ Miskolczy nem mulasztja el felsorolni szellemi előfutárait sem, amiből jól látható, hogy Mályusz óta mely rejtett medrekben csörgedeztek a mai disputa áramlatai.³⁴

A politikai eszmetörténetet megújító diszkurzív megközelítés fontos adalékokkal szolgál egy másfajta eszmetörténeti periodizáció lehetőségeihez. Koselleck fogalomtörténetének nyomát követve Takáts József a politika nyelve szempontjából két „szótárrendezésre” hívja fel a figyelmet: „A 19. században két ízben rendeződött át, újult meg a politika szótára: az 1830–1840-es és az 1870–1880-as években.”³⁵ 1830 előtt négy nyelv: a republikanizmus, az ősi alkotmányra hivatkozás, a felvilágosult kormányzás és a csinosodás „nyelve” állt a politikai retorika rendelkezésére. Először a reformkorban, majd a hetvenes–nyolevanes

³² Komlos, John: *Az Osztrák–Magyar Monarchia mint közös piac*. Budapest, 1990. 60., 62.

³³ Miskolczy Ambrus: *Egy történelevita anatómiája. 1790–1830/1848: folytonosság vagy megszakítottság? (avagy „Mit üzent Kossuth Lajos?”)* Aetas, 20. évf. (2005) 1-2. sz. 210–211. Körvonalait tekintve egy lehetséges másik álláspontot fogalmazott meg ugyanabban a folyóirat-számban Vermes Gábor: *Tradicionális és modernitás hajnala a 18. századi Magyarországon*. Aetas, 20. évf. (2005) 1-2. sz. 213–231.

³⁴ A kérdés bőséges historiográfiájából csak a közvetlen elődöket emeljük ki (idézi Miskolczy: *Egy történelevita anatómiája*, 201.), H. Balázs Évától könyve zárógondolatát: „A kontinuitás a viharos változások s azt követő átmeneti nyugvás után aligha tagadható. A reformkor nem hirtelen, nem érlelődő előzmények nélkül robbant be a magyar politikai fejlődésbe 1825-ben vagy 1831-ben. A reformkor nemzedéke a jozefinus eszmerendszer örököse, annak átdolgozója, annak alkotja meg magyar variánsát. Van, aki a sokat próbált nemzedékből megéli a kezdeteket, van, aki fián keresztül hat, alkot és örökít.” H. Balázs Éva: *Bécs és Pest-Buda a régi századvégen, 1765–1800*. Budapest, 1987. 329. Kecskeméti Károly szerint a „kontinuitás hangsúlyozása mindenképp előtt azért fontos, mert Magyarország különleges szerepet tölt be a múlt századi politikai eszmetörténetben, ugyanis a Rajnától keletre az egyetlen olyan ország, ahol a liberalizmus egy évszázadon keresztül meghatározó politikai rendszer volt. Ez volt a norma, a politikai berendezkedés alapterve.” „...a reformkor nem kezdet, hanem folytatás”. Interjú Kecskeméti Károllyal. (Készítette: Deák Ágnes) Aetas, 15. évf. (2000) 1-2. sz. 297.

³⁵ Takáts József: *Modern magyar politikai eszmetörténet*. Budapest, 2007. 14.

években két lépésben ment végbe a gyökeres átrendeződés. „Mi történt e politikai nyelvekkel a 19. század során, főként az 1830-as, 1840-es évek nagy szótárátrendeződése idején? Miként a szokások általában, nem egyik napról a másikra tűntek el vagy olvadtak fel más beszédmódokban, nyomaikat sok évtizeddel későbbi szövegekben is kimutathatjuk [...] az 1880-as évektől kezdődően már nincs értelme e valaha volt négy »nyelv« nyomait keresni. Az akkortájt végbement szótárátrendeződés az ő nyomaikat is végképp összekuszálta” – érvel Takáts.³⁶ Hogy miként alakult a nyelvi kontinuitás és diszkontinuitás kérdése a reformkori beszédmódban, arra újabban Dobszay Tamás jelentetett meg újszerű értelmezést: „...a reformellenzék számos ponton oly módon érvelt egy teljesen új társadalmi berendezkedés és közjogi rendszer vagy állapot megteremtése mellett, hogy a rendiség intézményeinek, szimbolikájának, motívumkincsének és nyelvezetének számos elemét átértelmezve ugyan, de átemelte saját érvrendszerébe. Ugyanakkor a nacionalizmus és a szabadság alapján érvelő beszédmódok átalakításával, valamint a természetjogi és a korszemlekre hivatkozó beszédmódok alkalmazásával, de legfőképp a konkrét reformtervekkel a politikai vita új játéktereit hozta létre, kibővítette a diskurzus lehetőségeit.”³⁷

Kontinuitás/diszkontinuitás

S ezzel máris a folytonosság/megszakítottság kérdéseinek sűrűjébe érkeztünk. Ma sem érdemes meglepedkezniünk Alexander Gerschenkron elvileg is találó, ugyanakkor praktikus figyelmeztetéséről, aki kételkedett a matematikai folytonosságfogalom történelmi alkalmazhatóságában: „...ha valamely történelmi változás legalább elvileg újraértelmezhető úgy, hogy számszerűsíthető legyen, akkor e változás egy időszakkal reprezentálható; az idősor gráfa általában megszakítás nélküli vonal. Ha a gráfon szakadás van, akkor annak két oka lehet. Az egyik esetben a »lyukak« arra utalnak, hogy hiányzik az adat, vagy megváltozott a mértékegység. Ezek nem teszik kétségessé a történelmi változás folytonosságát. A másik eshetőség fontosabb, mint az első. Lehet, hogy a gráf azért »lyukas«, mert időlegesen nem léteznek azok az események, amelyeket az idősor fogalmilag egyívű sorolt be.”³⁸ Szerinte a „folytonos” idősor „csupán hallgatólagos megállapodás. A történelmi – tapasztalati – idősort egymástól elkülönült pontok alkotják.” S bár elveti „a folytonosság matematikai fogalmát”, olyan „alkalmazási lehetőségeket” keres, amelyek segítenek „a történelmi változás tapasztalati valóságának leírásában”. Ilyenek „a) az irány állandósága; b) az események periodicitása; c) a változások belső eredete (endogén jellege); d) az okozati láncolat hossza; e) a változások ütemének stabilitása.”³⁹

Foucault szerint a diszkontinuitás, amelyet korábban a történészek igyekeztek eltávolítani a történelemből, mára hármas szerepben vált „a történelmi elemzés alapvető elemévé”. „A diszkontinuitás mindenek előtt a történész jól megfontolt eljárása (amit nem pusztán kénytelen-kelletlen átvesz a vizsgált anyag tulajdonságai közül): hiszen, legalábbis rendszerző hipotézis címén, a történésznek meg kell különböztetnie egymástól elemzése lehetséges szintjeit és rögzítenie kell az ezekhez illeszkedő periodizációkat. Másrészt a leírás eredményeképpen előáll (és nemcsak olyasvalamiként, amit az elemzés lépései ki kell hogy

³⁶ Takáts: *Modern magyar politikai eszmetörténet*, 20.

³⁷ Dobszay Tamás: „Szokjon gyapjas fülök az ezután már gyakrabban hallható igazság szavához.” *A politikai élet verbális közegének átrendeződése a reformkorban*. Századvég, 47. sz. (2008) 1. sz. 146.

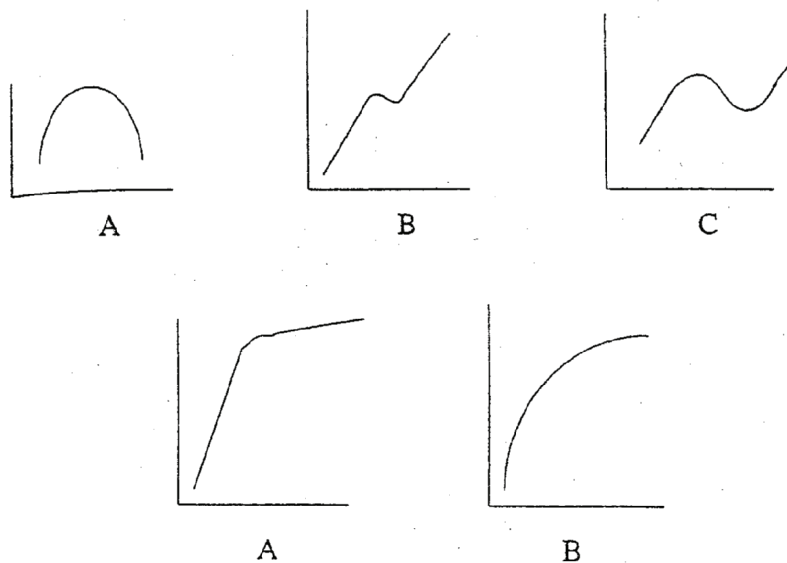
³⁸ Gerschenkron, Alexander: *A történelem folytonosságáról*. [1968] In: uő.: *A gazdasági elmaradottság történelmi távlatból*. Tanulmányok. Budapest, 1984. 491.

³⁹ Gerschenkron: *A történelem folytonosságáról*, 498.

küszöböljenek): hiszen a történész vállalkozása egy folyamat határszéleinek, egy görbe hajlaspontjainak, egy szabálymozgás visszajára fordulásának, egy körkörös kauzalitás felbomlásának felmérésére irányul. A diszkontinuitás végezetül olyan fogalom, amelyre a kutatás újra meg újra rá kell hogy mutasson: immár nem pusztán úr, amely tisztán és egyenetlenségektől mentesen fehérlik két pozitív alakzat között – aszerint ölt különféle alakot és lép különbözőképpen működésbe, hogy milyen területen és milyen szinten jelölik ki a helyét.⁴⁰

S ezzel máris a töréspontoknak a tudományban és az elbeszélésben elfoglalt helyéhez érkeztünk.

1. ábra
„FORDULÓPONTOK”

Forrás: Andrew Abbott: *Time Matters. On Theory and Method*. Chicago–London, 2001. 245–246.

Ha grafikusan is szemügyre vesszük a Gerschenkron és Foucault által érintett alakzatok legalább némelyikét, akkor belátható Danto alapján a fordulópontok narratív természetete: egyfelől azok érzékeléséhez legalább két pont szükséges (felső sor A; B; C), másfelől a fordulópont megtapasztalásához nemcsak az irányváltás, hanem annak relatív élessége is hozzátartozik (alsó sor A versus B).⁴¹ Ha a szociológus élettörténeti megközelítését, hiszen

⁴⁰ Foucault, Michel: *A tudományok archeológiájáról*. In: uő.: *Nyelv a végtelenhez*. Tanulmányok, előadások, beszélgetések. (Szerk.: Sutyák Tibor) 2. jav. kiadás. Debrecen, 2000. 171. A gondolatmenet folytatásában Foucault „paradox fogalomnak” minősíti a diszkontinuitást, amely „eszköze és tárgya a kutatásnak”, s „nem egyszerűen a történész diskurzusának egyik fogalma, de titkon feltetele is e diskurzusnak”. Uo. Foucault ugyanakkor azt is állítja, hogy a tudás archeológiájának „a korszak se nem alapegysége, se nem horizontja, se nem tárgya: ha beszél is róla, csakis meghatározott diszkurzív gyakorlatok kapcsán, mint elemzései eredményéről.” Foucault, Michel: *A tudás archeológiája*. (Fordította: Perczel István) Budapest, 2001. 226.

⁴¹ A szerző – saját szavai szerint – Arthur C. Danto „narratív mondat” terminusát kiterjesztve értelmezi át „narratív fogalommá”. Ezáltal a fordulópontokat nemcsak kvantitív, hanem kvalitatív módszerrel is elemezhetőnek tartja. Abbott: *Time Matters*, 245. A „narrative sentence” eredeti

Abbot az élettörténeti elbeszélésekből indult ki, kiterjesztjük a tágabb történeti folyamatra, akkor a fordulópont értelmezéséhez a vizsgálódó külső elbeszélő nézőpontján túl annak várakozási horizontját is hozzá kell illeszteni. Ebből a nézőpontból a hazai kontinuitás/diszkontinuitás vita „narratív természetű” Grünwald Béla „A régi Magyarország” című műve óta ismétli önmagát, miközben például a köz- és magánszféra szintjeinek és idősíkjainak párhuzamos rendezése új dimenziókat nyithatna az elemzés (és elbeszélés) számára. Ami az egyik szinten megszakítottásként jelenik meg, az a másikban folytonosnak mutatkozhat.

Az univerzitás

Mégis mi lehet az oka, hogy a történeti szöveg-átírások rohamában lényegében elmaradt a periodizáció újragondolása a magyar történetírásban? Hogy nem lehet homogén korszakokat alkotni, azt már sokan megfogalmazták. Hogy mégis szükség van rá, ha valamelyest konzisztens történetet akarunk elmesélni, azt is. Az elbeszélő szempontjából leginkább a végpont tűnik koncepcionális jelentőségűnek. Az is régi vitakérdés, hogy vajon van-e tárgyi realitása a korszakhatároknak, vagy csupán a történész konstrukciói a cezúrák? Hogy szabadon választott helyre verjük be a határjelző cövekeket, vagy legalább néhány helyen mély lyuk várja, hogy szépen faragott karóinkat beleilleszthessük? Braudel óta bevett megközelítés az időszintek és síkok megsokszorozása is, még ha sokféle kétely övezi is időszemléletét napjainkban.⁴² Aki azonban mégis normatív módon megfogalmazta a lineáris, ciklikus, körkörös idődimenziók egybefűződő egymásmellettségét. Vajon mi lehet az oka, hogy a történelmi időkezelés számos vitatott és releváns kérdése nem igazán foglalkoztatta a magyar történetírás szereplőit?⁴³

Számba véve a hajdani kihívókat, gondolhatunk arra, hogy a jelenség a gazdaságtörténet rendszerváltás utáni meggyengülésével, illetve a politikatörténet (átmeneti) felértékelődésével függ össze.

Gondolhatunk arra is, hogy a fennálló intézményrendszer inerciája blokkolta a megújulást. Feltételezésünket, hogy a kronologikus egyetemi tanszéki struktúra fékhatása is érvényesülhet, nemzetközi példák is megerősítik. Jean Leduc meggyőzően mutatta ki, hogy a franciaországi egyetemeken miként illeszkedik a meghirdetett álláshelyek abszolút többsége, valamint a képesítő- és az alkalmassági vizsgák tananyaga az általa kanonikusnak nevezett korszakok (ókor, középkor, újkor, jelenkor) kereteibe.⁴⁴ Némi utánajárással teszteltem a hipotézist a magyarországi viszonyokon.⁴⁵ Itt a tanszéki struktúra és a mára már kihaló-

koncepcióját lásd Danto, Arthur C.: *Narration and Knowledge*. With a new introduction by Lydia Goehr and a new conclusion by Frank Ankersmit. New York, 2007. VIII. fejezet.

⁴² A Braudel utáni *Annales*-os időszemlélet vitáiról lásd: Czoch Gábor: *A „longue durée” körüli viták. A történeti idő megközelítésének változásai az Annales folyóirat körében*. In: A felhalmozás míve. Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére. (Szerk.: Halmos Károly et al.) Budapest, 2009. 517–528.

⁴³ Miközben a statikus szemlélete miatt oly sokszor kritizált szociálintropológia több kötetben foglalkozott az idő kérdésével, a történészeknek, legalábbis a Hajnal István Kör tájékán gyülekező csoportnak is elég nehezen ment egy időről szóló tematikus konferenciát megszervezni. *Személyes idő – történelmi idő. Rendi társadalom – polgári társadalom 17*. (Szerk.: Mayer László – Tilcsik György) Szombathely, 2006.

⁴⁴ Leduc, Jean: *A történészek és az idő. Elméletek, problémák, írásmódok*. (Ford.: Novák Veronika) Pozsony, 2006. 108–112.

⁴⁵ Ezúton köszönöm Deák Ágnes, Papp Imre, Poór János, Vári András és Vonyó József kollegiális segítségét, akikkel az egyes egyetemek „korszakviszonyairól” konzultálhattam.

ban levő szigorlati rendszer összevetése kínálkozott vizsgálhatónak a periodizáció szempontjából. Mind a tanszékek, mind pedig a szigorlatok esetében adatgyűjtésemet elsősorban a magyar történelemre fókuszáltam.⁴⁶

1. táblázat

TANSZÉKI ÉS SZIGORLATI KORSZAKBEOSZTÁS MAGYARORSZÁGI EGYETEMEKEN

Egyetem Tanszék	Debreceni Egyetem	Miskolci Egyetem	Pécsi Tudomány- egyetem	Szegedi Tudo- mányegyetem	Budapest ELTE
Középkor	-1795	-1686	-1699	-1711	-1790
Kora-újkor					
Újkor	1795-	1686-	-1914	1711-	1790-1990
Jelenkor*			-1990		

* Debrecen, Szeged: Új- és legújabbkor

ELTE, Miskolc: Új- és jelenkor

Pécs: Újkor; Modern kor

Egyetem Szigorlat	Debreceni Egyetem	Miskolci Egyetem	Pécsi Tudomány- egyetem	Szegedi Tudo- mányegyetem	Budapest ELTE
Középkor	-1795	-1686	-1699	-1526	-1526
Kora-újkor				1526-1867**	-1790
Újkor	1795-1914	-1867	-1914	1867-***	1790-1914
Jelenkor	1914-***	1867-	-1990		1914-

** újkori

*** legújabbkori

Forrás: Saját adatgyűjtés.

Talán első látásra meglepőnek tűnik, de a tanszéki és a szigorlati korszakolás nincs szinkronban egymással. Az ókort most magyar történeti szempontból nem számítva, a tanszéki struktúrát – Pécs kivételével – mindenütt kétfázisos beosztás jellemzi: vannak középkori és koraújkori, valamint új- és jelenkori tanszékek. Pécsen a 18-20. századi intézményi struktúra (egy 1914-es cezúra mentén) újkorra és modern korra oszlik. Mostani témánk szempontjából nem tűnik túlzottan lényegesnek, pusztán valamifajta nyelvi kontinuitás/ diszkontinuitás jele, hogy míg Debrecen és Szeged megőrizte az „Új és legújabb-kori” elnevezéseket, addig az ELTE és Miskolc az „Új- és jelenkori” címke mellett döntött.

⁴⁶ A Bologna-rendszer bevezetése megszűnésre ítélte a szigorlatokat. Miután azonban a kultuszkezelés a politika „kurzzeit”-ja – értsd: két választás közötti ciklus – alatt keresztül akarta nyomni a felsőoktatási reformot, odadobta a gyeplőt a *status quo* fenntartásában érdekelt régi egyetemi hierarchiának, így aztán az 5 + 3 rendszeréből való átmenet a 3 + 2 + 3 rendszerébe a történelem tananyag szerkezetében érdemi változást alig hozott.

A szigorlati rendben egyedül Pécssett alakult ki harmónia a tanszéki struktúrával. Itt a középkori és koraújkor szigorlat a török kiűzésével végződött, s ezt két újabb: újkori és modern kori szigorlat követte. A többi egyetem (az ókor után) – az ELTE kivételével – három szigorlatot tett kötelezővé. Miskolcon a szigorlatok rendjében a középkori és koraújkor 1686-ig, az újkori 1867-ig tartott. Debrecenben viszont a középkori és koraújkor rigorózum 1795-tel, az újkori 1914-el ért véget, hogy átadja a helyét 1914 után a legújabb kornak. Szegeden a középkor egészen különleges helyzetéből következően 1526-tól 1867-ig tartott az újkori szigorlat, s a sort 1867-tel a legújabb kori zárta. Az ELTE hallgatói (az ókoron kívül) 1526-os záró dátummal középkori, 1790-nel koraújkor, 1914-ig újkor, majd az egész építmény betetőzéseként jelenkori, tehát négy szigorlati tanegységet teljesítettek. Mindebből első ránézésre a magyar periodizáció relativizálódása ötlik szemünkbe. S ez rendben is van: virágozzék sok száz virág. Maradéktalanul örülnénk is a sokféleségnek, éljen a „magyar tarka”, ha az egész rendszer nem kizárólag a politikatörténeti korszakhatárok körül oszcillálna. Mindebből ugyanakkor olyan látszat is adódik, hogy nem annyira a tanszéki struktúra, mint inkább maga az oktatás intézményrendszere hat konzerválóan a magyarországi periodizáció merevségére. 1526 megingathatatlansága viszont (Szeged kivételével) sokkal kevésbé következik az egyetemi szigorlati rendszerből, mint eredetileg gondoltuk volna, s 1848/49 sem áll olyan központi helyen, mint az összefoglalók cezúrái alapján várnánk.

Az egyetemi szigorlatok, miután elvben azt a célt tartották szem előtt, hogy az egyetemes és a magyar történetet lehetőleg egységes keretben kérjék számon (már ahol nem külön-külön szobában vizsgáztatták a jelölteket), visszavezetnek bennünket a magyar történet és a világtörténet periodizációs elveinek harmonizálásához, az ebből az igényből felvetődött problémákhoz. A korszakolás kérdései ugyanis láthatóan léptékfüggőek is. Az utóbbi évtizedek periodizációval foglalkozó irodalma legerőteljesebben az Európa-centrikus korszakolás egyoldalúságait kifogásolta világtörténeti nézőpontból.⁴⁷ Persze egyáltalán nem mindegy, hogy a szabadon választott magyar történeti korszakhatárhoz keresünk-e lehetőség szerint „közelálló” európai vagy éppen világtörténeti cezúrákat, vagy univerzális elvek szerint választjuk ki a világtörténet korszakhatárait. A koraújkor végeként az angol dicsőséges forradalom éppúgy megerősítést adhat, mondjuk, az 1686-as közép-európai évválasztáshoz, mint a francia forradalom az 1790-eshez. A német egység 1870-es megteremtése is megtámaszthatja a kiegyezés dátumát mint a Monarchia történeti határkövét. Azt azonban érdemes tekintetbe vennünk, hogy valószínűleg az 1500 körüli (valójában 1492 és 1517 közötti) egyetemes történeti korszakhatár egyértelmű bázist nyújt, ha nem is 1526 megingathatatlan pozíciójához, de egy 1490 és 1526 közötti átmenet felszínén maradásához. Nem feledkezhetünk meg arról, hogy a viszonylag új keletű „kora-újkor” fogalom sem tekinthető nemzetközileg egységesnek.⁴⁸ Akár a német „*frühe Neuzeit*”, akár az angol „*early modern*” terminusát választjuk, nehéz lenne annak tartalmát az egész 16-18. századra egységesen kiterjeszteni. Hiszen a reformáció és a felvilágosodás közötti évszázadokat egymással ellentétes tendenciák távolról sem lineárisan, egy irányba mozgatták. Csak egyet lehet érteni Rudolf Vierhaus-szal abban, hogy az európai kontinuitás felől nézve a „kora-újkor” hasznos-

⁴⁷ Stearns, Peter N.: *Periodization in World History Teaching*. The History Teacher, vol. 20. (1987) no. 4. 561–580.; Green, William A.: *Periodizing World History*. History and Theory, vol. 34. (1995) no. 2. 99–111.

⁴⁸ Magának az újkor fogalmának eredetére és fejlődésére lásd: Koselleck, Reinhart: *Újkor*. *Modern mozgásfogalmak szemantikájáról*. In: uő.: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. (Ford.: Hidas Zoltán) Budapest, 2003. 345–401.

ságát az adja, hogy általa kifejezést nyer az a történetírói tapasztalat, hogy társadalmilag-politikailag, kulturálisan nem beszélhetünk ebben a korban már sem „középkorról”, de még „újkorról” sem.⁴⁹

Az egyetemi rendszer tehetetlenségi nyomatéka tehát valóban konzerváló erő, de aligha lehet mindent ezzel magyarázni. Hogy az oktatásba vagy a népszerűsítésbe miként „szivárogoz le” a történelmi idő kezelésében mára kialakult történetészeti sokféleség, az nem pusztán praktikus kérdés. Saját szakmánk háza táján keresgélve érthetjük meg leginkább, hogy miért kevés ehhez a muníció. Érdeemes lenne elgondolkodni a történetész-szakmának arról: ha már legalább fél évszázada, hogy a történettudomány feladta a lineáris idő korábban hegemón koncepcióját és többféle időszínttel, -síkkal, -dimenzióval dolgozik, amelyek nincsenek szinkronban egymással, akkor nem épp ezekkel a „nem egyidejű egyidejűségekkel” kellene-e foglalkoznia ahelyett, hogy minimum száz évnél régebbi technikákkal steril, homogénné kozmetikázott, eseménytörténeti korlátok közé szorított periódusokat reprodukál. S ebből a szempontból szinte mindegy, hogy a korszakhatárokat reáliáknak vagy konstrukciónak tekintjük-e, a történelem elbeszélése mindenképpen olyan végpontok köré szerkesztődik, amelyek egyrészt nem önmagukban, hanem utóéletükkel együtt nyerik el funkciójukat, másrészt a végkifejlet kibontásától, értelmezésétől függ, hogy milyen időtávú és dimenziójú előzményeket rendel önmaga magyarázatára.⁵⁰ A történetész korszakaihoz való viszonya mindenképpen ambivalens. Témától, léptéktől, megközelítéstől, módszertől függ, hogy mikor érezzük a korszakot feleslegesnek, s mikor támaszkodunk rá járókeret gyanánt. Mára ez a kettősség vált a történeti időkezelés alaptapasztalatává. Ebből kell kiindulnunk. Mert abba beletörődhetünk, hogy eklektikusnak kell lennünk. Az azonban távolról sem mindegy, milyen elvek, milyen elbeszélői pozíciók (és nem utolsó sorban milyen forrásbázis) képes összetartani ezt a kikerülhetetlen sokféleséget.⁵¹

⁴⁹ Vierhaus, Rudolf: *Von Nutzen und Nachteil des Begriffs „Frühe Neuzeit”. Fragen und Thesen*. In: Vierhaus, Rudolf (Hrsg.): *Frühe Neuzeit – Frühe Moderne? Forschungen zur Vielschichtigkeit von Übergangsprozessen*. Göttingen, 1992. 24. Tanulságos megfigyelni, hogy a kötetben közölt társadalomtörténeti tanulmányok milyen erőteljesen átnyúlnak a 19. századba.

⁵⁰ Ezt a gondolatot fejtegeti többek között Arthur Danto és Robert Berkhofer alapján Gyáni Gábor: *Diszkurzív idő a történetírásban*. In: uő.: *Az elveszített múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem*. Budapest, 2010. 234–235.

⁵¹ Ami a 19. századot illeti, érdemes lenne megvizsgálni, hogy a levéltári anyag „feudális” és „polgári” korra osztása mennyiben járul hozzá a cezúrák szívós fennmaradásához.